

Paul Parin*

**Etnizacija politike
(bivša Jugoslavija: od nacional-komunizma do
„nacional-socijalizma“)**

Moja je namjera da istražim jednu ovovremenu pojavu koju sam imenovao „etnizacijom socijalnog“ ili „etnizacijom politike“. Pod ovim se razumijeva da se na unutrašnjoj politici i politici vođenja rata pojedinih postkomunističkih država - ali ne samo njih – može očitati pod kojim uvjetima i kako se razvija fašistička ideologija i realpolitika, onakve kakve ih poznajemo iz historije italijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma.

Ja ću govoriti samo o režimu Slobodana Miloševića u Srbiji, odnosno, u ostatku Jugoslavije - Srbiji i Crnoj Gori - premda i onaj u Hrvatskoj pod vođstvom generala Franje Tuđmana ukazuje na analogan razvoj. Predstavljanje dva različita historijska toka bi bilo previše za jedno večernje izlaganje.

Ne mogu ustanoviti temeljne razlike u unutrašnjoj i vanjskoj politici obju država, Hrvatske i Srbije. Njihova je veza tako bliska da bi se moglo napisati da se oni napajaju sa iste pupčane vrpce. Uspon obojice firera i njihovih ultranacionalnih partija (SDS, odnosno HDZ) nije trebalo drugu stranu kao *neprijateljski uzor*. U obje republike je učvršćivanje režima u unutrašnjosti i njegova legitimacija prema vani mogla biti postignuta samo pomoću ratne agresije protiv *realnih neprijatelja*. Ovim se objašnjava paradoks da su obje strane nakon što su srpske trupe osvojile Slavoniju (juli 1991) vodile sve krvavije osvajačke sukobe i organizirale protjerivanja, dogovarajući se istovremeno, prećutnom suglasnošću ili tzv. „tajnim pregovorima“ (u Karađorđevu 1991), o podjeli plijena, teritorija Bosne i Hercegovine. Kao politička opcija stoji još uvijek paradoks da su zaraćene strane na pozadini jednog pax americana postale saveznici.

Počecu time što ću, odstupajući od dosadašnjih viđenja, nanovo definirati „fašizam“. U daljem izlaganju ću se vratiti na pitanje, zašto je to neophodno. Onda ću u tezama ukazati na pojedine razvojne faze Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) koje omogućuju da se shvati kako je došlo do takve društvene anomalije koja je omogućila uspon firera i direktno vodila prema tipično fašističkoj politici. Analiziraću ideologiju koja je suodređivala događaje koji su učvršćivali i proširivali moć vođa i njihovih partijskih protivnika kao i njihovu političku

* Paul Parin (dr. med. dr. h.c. 1916-2009) je bio švicarski etnopsihoanalitičar i pisac. Nagrađen je 1992. Erich-Fried nagradom za literaturu, a 1999. internacionalnom nagradom Siegmund Freud za psihoterapiju. Ova rasprava je izvorno pripremljena za Psihoanalitički seminar u Cirihi (03. 11. 1995), a zatim je korištena na seminaru Instituta za društvena istraživanja u Hamburgu (29. 02. 1996). Napisana je krajem oktobra 1995. Autor je jula 1996. u privatnoj prepisci sa Edinom Šarčevićem, sadašnjim predsjednikom FCJP, pokazao interes, a zatim je dao saglasnost da se rasprava prevede na bosanski i da se štampa u časopisu "KULT B". Kako je po izlasku prvog broja obustavljeno izdavanje ovog časopisa, objavljujemo prevod Parinovog rada podsjećajući na stogodišnjicu rođenja jednog od suosnivača etnopsihoanalize kao i na predmet rasprave koji je u prošloj godini, dakle u godini obilježavanja stogodišnjice Parinovog rođenja, ponovo dobio na značaju: etnizacija politike i etnizacija društva.

funkciju. Nadalje bi trebalo prodiskutirati svjesne i nesvjesne razloge koji su određivali provođenje fašističke vladavine, onako kako je ona formirala društvo - sa poznatim političkim i ratnim posljedicama.

Iako su različiti historičari i politolozi definirali „fašizam“, svi su slijedili formalne kriterije pri njegovom razgraničenju od autoritarnih ili diktatorskih vladavina. Svi su istraživali, prije svega, institucije kao što je vojna diktatura, ustanove državnog terora i slično. Sama delegacija državnog autoriteta na neki fašistički pokret (falange, fascie, NSDAP sa SA i SS) stvarala bi pretpostavke za fašističku diktaturu. Cilj fašizma bi bio preobrazba države, npr. uspostavljanje staleške države koja bi „svođenjem pod nacionalni predznak prividno dovela do nestanka postojećih klasnih razlika“.

Ja se slažem s tim da se sa fašizmom prisilno preobraćaju klasne i druge socijalne i političke suprotnosti u nacionalne ili rasne konflikte, ali se oni time ne rješavaju. Ipak bih akcentirao problem na drugi način. Nakon iskustava u raspadnutoj Jugoslaviji *ideologija* se u fašističkom pokretu pokazuje najbitnijom. Ona nije samo instrument demagoških političara kako bi se etablirala njihova vlast. Ako se uspije u tome da se u jednom narodu, etniji ili nekoj grupi nađe dovoljno pristalica fašističke ideologije i ako, uz to, policijski ili neki drugi državnoterroristički državni aparat vodi brigu o tome da se svaka opozicija blokira, onda je već u toku preobrazba društva.

Jedino je sopstvena etnija prioritetna, međutim, smrtno je ugrožena unutrašnjim ili vanjskim neprijateljima i mora biti odbranjena po svaku cijenu; ako to mora biti - i do sopstvenog nestanka. Predstava o neprijatelju je izmjenljiva, ona uvijek pogađa genuino manje vrijedne, ali zbog toga opasnije „druge“. Ova ideologija zadobija progonilačko-ludačke, paranoidne tokove; „protiv nas su se urotili“; ona motivira narod za borbu, na bezobzirno potčinjavanje do uništenja njegovih neprijatelja i legitimira svaki teror. Svejedno koje su državne institucije na djelu, mora biti vođen rat, sa ili bez objavljenog prava na rat. Svejedno da li je to vojna diktatura, jednopartijska država ili „fasadirana demokratija“ društvo je potčinjeno i isporučeno imaoćima vlasti, svaki pojedinac kao i kolektiv su ovisni o njemu, privredno i pravno. Klasno društvo je transformirano u ratnu zajednicu; preobrazba države je u toku.

Jedini cilj fašističkog uređenja je održavanje i proširivanje moći vođe i njegove klike. Ovaj cilj može biti dostignut samo ako se pokaže vrijednost policijskih i vojnih sredstava u ratu. Kraj rata prema vani i/ili porazom prema unutra, iscrpljivanje sredstava ili na neki drugi način, vodi neizbježno slomu fašističke diktature.

Dijagnoza fašizma podrazumijeva prognozu: za očekivati je oslobađanje bezobzirnog agresivnog nasilja.

Ovdje bi se mogla prodiskutirati teorija totalitarizma kako ju je, između ostalih, zastupala Hannah Arendt: svi su totalitarni sistemi jednaki, što vrijedi i za Hitlerov treći rajh i za staljinistički Sovjetski Savez. Pored nespornih sličnosti, čini mi se da je teorija totalitarizma izbrisala jednu bitnu razliku između fašističkih i drugih totalitarnih sistema. U Hitlerovom rajhu je narodna vojska nosila svu vlast, volja firera, njegov aparat moći i „pratnja“ su bili sjedinjeni u jedinstvenoj ideologiji. U Sovjetskom Savezu su samo Staljin i njegova partijska elita (koja je ranije nazivana avangardom) rukovodili ideologijom kojoj je narod, iako otuđen od nje, svakako pasivno isporučivan. Da bi se narodi Sovjetskog Saveza nakon napada Hitlerove armije motivirali za izuzetne ratne napore, Staljin se poslužio konstitutivnim elementom fašističke

ideologije, naime „smrtno ugroženom nacijom“. On je objavio veliki domovinski rat. Teorija totalitarizma, sasvim sigurno, iziskuje produbljenu diskusiju. Međutim, moram se ipak vratiti na jugoslovenske prilike.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija je nastala u borbi protiv fašističke vlasti. Oslobodilački front pod vođstvom Komunističke partije je oslobodio zemlju koju su zaposjedale sile osovine i njeni sateliti u zemlji: ustaška država poglavnika (firera) dr. Ante Pavelića u Hrvatskoj, režim generala Nedića u Srbiji, srpsko-monarhijske četnike komandanta Draže Mihajlovića i druge kolaboracioniste. Na dan 29. novembra 1943. na slobodnom teritorijumu Bosne, u Jajcu, na svejugoslovenskom kongresu je donesen prvi socijalistički ustav. Kasnije ukidanje monarhije koja je u Londonu bila zastupljena u ličnosti egziliranog Subašića nije više predstavljalo problem; njen ministar rata Draža Mihajlović je bio sasvim kompromitiran borbom svojih četnika protiv partizana, a i saveznici su Titovu oslobodilačku armiju priznali za saveznika.

Kongres je imenovao Josipa Broza Tita za maršala; sa Komunističkom partijom on je bio u stanju da dalje vodi preobrazbu društva i da je dovede do kraja. Već su u toku rata bile raspuštene ranije institucije i nadomještene novim koje su pripadale socijalističkoj republici.

Nakon pobjede (maja 1945) vanjske granice Jugoslavije su s izuzetkom proširivanja Slovenije prema Istri, u najbitnijem odgovarali Kraljevini SHS iz 1918. Također je i unutrašnja podjela, koja zbog centralističkih tendencija partije čini se nije izgledala tako važnom, slijedila isti obrazac. Skoro je cjelokupno područje Bosne i Hercegovine, koje je ustaška država bila uzurpirala, uspostavljeno kao sopstvena konstitutivna jedinica. Ustav je nakon raskida sa Staljinom (1948) više puta revidiran, sve do ustanovljavanja jugoslovenskog „sopstvenog puta“ koji je poznat kao „samoupravni socijalizam“.

Napetosti i sukobi između naroda su u socijalističkoj Jugoslaviji trebali sasvim nestati, religiozne razlike ne bi trebale igrati nikakvu ulogu u rigorozno laicističkoj državi. Tito je ipak bio svjestan nacionalističkih problema koji su se u oslobodilačkoj armiji jedva primjećivali. U ranu jesen 1944. kad se vrhovna komanda odlučila da glavninu snaga pusti da umaršira u Srbiju, u kojoj je partizanski pokret bio vojnički relativno slab i nisu postojale slobodne teritorije, on je zahtijevao od Winston Churchilla da mu se obezbijedi izjava mladog kralja u kojem on od „svog srpskog naroda“ zahtijeva da poklone svoje povjerenje partizanima i da ih podrže. To je bilo neophodno radi očuvanja srpske nacionalne svijesti. Churchill je to nerado učinio svom novom komunističkom savezniku koji je razvlašćenom monarhu podizao značaj.

Druga potvrda o tome da nacionalne napetosti i suprotnosti u narodnoj republici nisu bile sasvim potisnute jeste pravo na secesiju koje je ustavom bilo utvrđeno svakom narodu. Tito je još prije konstituante u Jajcu 1943. u jednom govoru nabrojao sve moguće nacionalne napetosti i svakom narodu garantirao pravo da se odvoji od federacije kada to hoće i dodao da će svaki narod braniti ovo pravo, ako bude potrebno i sa oružjem u ruci. U njegovom govoru na proslavi 8. maja 1975, trideset godina po završetku rata, Tito je izričito potvrdio pravo svake republike da se izdvoji iz državnog saveza.

Na drugoj strani su Tito i partija provodili politiku koja je energično nastupala protiv svih nacionalističkih podsticaja. Za ovo dva primjera:

Ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Ranković je 1964. godine iznenada otpušten, premda je

do tada važiolo da je on maršalov nasljednik, a dvije godine kasnije je izbačen iz partije. Razlog za otpuštanje nikada nije oficijelno obznanjen; sumnjalo se, između ostalog, zbog nacionalističkih zastranjenja. On je na Kosovu, uz saglasnost ultranacionalističke srpske manjine naredio brutalne policijske mjere protiv albanskog naroda.

Godine 1971. je partija, Savez komunista (SKJ), uz maršalovu suglasnost, nastupila protiv tzv. „hrvatskog proljeća“. Smijenjeno je rukovodstvo SKJ u Hrvatskoj. Po čišćenju su na vlast došli sigurniji drugovi, koji su uglavnom poticali iz Srbije ili Crne Gore, ne samo partijski kadrovi nego i rukovodioci važnijih službi i privrednih preduzeća. Ovaj je postupak ostavio u Hrvatskoj gorak osjećaj protiv „Srba“. Predsjednica Republike dr. Savka Dapčević^{**}, koja je tada otjerana iz službe, izabrana je u novom hrvatskom parlamentu i podupirala je sa svojom frakcijom nacionalističku HDZ.

Na pojačane nacionalne napetosti je Tito reagirao pokušajem decentralizacije. Ustav iz 1974. je predviđao šest relativno neovisnih republika (Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Slovenija, Makedonija i Bosna i Hercegovina). Prvi put u historiji postojala je država „muslimanskih Bosanaca“; ovakva oznaka izražava nacionalnu a ne religijsku pripadnost. U republici Srbiji su omeđena dva autonomna područja; „Vojvodina“ i „Kosovo i Metohija“ sa kojima je Republika najvažnije političke odluke morala usaglasiti. Ovim je nadmoć najmnogoljudnije republike trebala biti umanjena. Regulativa se očigledno odnosila na srpski „hegemonizam“.

Danas se u ostatku Jugoslavije ustav iz 1974. godine predstavlja kao urotnički pokušaj Hrvata Josipa Broza Tita da razvlasti Srbe koji su se sami borili za oslobođenje zemlje i za to podnijeli najveće žrtve. Ova tvrdnja na eklatantan način proturječi činjenicama. U svakom slučaju, do jeseni 1944. u partizanima je brojčano i proporcionalno bilo više Hrvata i Bosanaca nego Srba, pa prema tome i više palih i povrijeđenih. Tito je bio sin hrvatskog seljaka i majke Slovenke. To je bilo poznato. U Vrhovnom štabu armije i u najvišem partijskom rukovodstvu su, međutim, za vrijeme oslobodilačkog rata sjedili samo Srbi i Crnogorci, a ne i Hrvati. Tek nakon raskida sa Staljinom (1948) hrvatski je partijski rukovodilac Hebrang optužen i uhapšen kao „konformist“; umro je u zatvoru. Hrvat Bakarić je ostao u rukovodećim strukturama, Predsjedništvu SKJ, u kojem su još slovenački marksisti Edvard Kardelj i Stane Dolanc imali naveći utjecaj.

Nakon Titove smrti (1980) federaciju je vodilo Predsjedništvo koje se sastojalo od jednog predstavnika svake republike, a predsjedavajući se mijenjao godišnje po rotacionom principu.

Nacionalna politika nije zakazala zbog personalnih razloga. Partija je zakazala. Ona je, istina, odobrila ustav pod pretpostavkom „jugoslovenstva“, sabotirala je, međutim, stvarnu decentralizaciju. U provedbi je sprečavala da budu birani kandidati koji nisu zavisili od nje tako da su i radnici odmah izgubili interes za samoupravljanjem. Kontrolom svih finansijskih sredstava i deviza posredstvom beogradske centralne banke sprečavana je svaka samostalna politika republika. Kako je SKJ davao saglasnost na svako personalno popunjavanje vlade svake republike, nije postojala plodonosna rasprava između njih posebno u pogledu nacionalnog pitanja. Umjesto da je došlo do zajedničkog rada u federaciji uspostavljeno je mnoštvo nezavisnih republika, svaka sa svemoćnom partijom koja je istovremeno politički i privredno bila ovisna o partijskoj centrali. Pod utjecajem ovih pravila vlade su nastojale da konkuriraju jedna drugoj, samo da bi uhvatile neke privredne privilegije.

^{**} U originalu je unešeno pogrešno ime: Slavka Dapčević.

Nakon Titove smrti (1980) postalo je, prije svega, u Srbiji očigledno, da se nije uspjelo u razgradnji etničkih napetosti. Godine 1981. su se na Kosovu odigrale demonstracije sa relativno skromnim zahtjevima albanskog naroda za više autonomije u kulturnom i privrednom smislu. Ova „pobuna“ je ugušena brutalnim jurišom srpske policije.

Nije slučajno došlo do prvih krvavih sukoba od osnivanja narodne republike upravo na Kosovu. Region je mitsko mjesto na kojem se najlakše rasplamsava historijska svijest srpske nacije.

Na Vidovdan, 28. juna 1389, srpsku vojsku je na bojnopolju (Kosovo polje) porazila napredujuća turska vojska. Posljednji srpski car Lazar je bio zarobljen i odrublivanjem glave pogubljen za osvetu zbog smrti sultana Murata kojeg je umorio jedan srpski borac. Velikosrpski rajh je nastajao nekih pedesetak godina prije, ujedinjavanjem postojećih feudalnih posjeda. Tada plodonosna, okolnim brdima zaklonjena visoravan Kosovo polje bila je središnja zemlja hrišćansko-ortodoksnih Srba. Nakon boja ono to više nikada nije moglo biti. Osmanlije su osvojile Konstantinopolis i u nastavku cijelo balkansko poluostrvo. Tek je polovinom 19. stoljeća kao posljedica oslobodilačkog rata protiv vladavine osmanskog carstva na Balkanu nastalo srpsko kraljevstvo koje se znatno povećalo u prvom i drugom balkanskom ratu (1912, 1913). Srcem Srbije je postala Šumadija, južno od Beograda. Srbija je obuhvatala „Kosovo i Metohiju“, pokrajinu u propadanju koja je naseljavanjem albanskih stočarskih plemena sa planina i iseljavanjem Srba svjedočila o siromašnoj zemlji pašnjaka u kojoj su do danas sačuvani manastiri i crkve kao svjedočanstva o veličini hrišćansko-bizantske kulture.

Herojska borba srpske vlastele i vitezova, mlada žena koja njeguje umorne ratnike i povrijeđene, područja hrišćanskih svećenika, zavjetovanja i obećanja itd. obrazuju bogat folklor koji je u pjesmama, stihovima, slikama i crkvenim ritualima sačuvao sjećanje na vidovdanski boj.

Mnogo prije nego što su historijski događaji preprimovani i stavljeni u službu novih srpskih nacionalista, historijske predstave su se jedva mogle razlikovati od mitova. To znači da su se sveti Srbi žrtvovali, da su branili hrišćanstvo pred paganskim Islamom, premda su Turci tek nakon boja na Kosovu osvajali Evropu. Hrišćanske su Srbe protjerali iz njihove domovine barbarski Albanci premda se srpski narod 300 godina kasnije, pred kraj 17. stoljeća, iselio pod vođstvom crkvenih velikodostojnika, a napuštenu teritoriju su naselili Albanci. Iako su historijski razlozi bili vrlo sumnjivi, vrlo realni su bili novonastali ratovi sa promjenljivim savezništvima između srpskih ratnika i većinom siromašnih seljaka i stočara muslimana, koji su od 1945. godine činili otprilike 90% stanovništva. „Đavolji krug mržnje i nasilja“ – tako je Christine von Kohl¹ sažela historiju Kosova prije i nakon 1945. godine.

Septembra 1984. godine smo i mi na putu iz Grčke putovali autom kroz Kosovo i izvještavali smo našeg prijatelja u Beogradu, sanitetskog generala u penziji, člana Srpske akademije, nosioca najvećeg ordena Jugoslavije, o masovnom vojno-političkom pritisku kojem su izloženi Albanci. Mi smo bili svjedoci. Naš vojnik, Srbin, borac iz španskog rata, komunista od prije 50 godina bio je mišljenja: mi smo došli do toga da na umjetan način sebi stvorimo „problem sjeverne Irske“ i nikada ga se više nećemo riješiti.

Goldy Parin-Matthe i ja smo 1988. godine u jednom napisu u „Wiener Tagebuch“² na osnovu događaja na Kosovu upozoravali o prijetećoj opasnosti od raspada Federacije. Godine 1989. sam

¹ C. v. Kohl, *Kosovo: gordischer Knoten des Balkan*, Wien/Zürich 1992.

² P. Parin/G. Parin-Matthèy, *Freiheit und Gleichberechtigung in Kosova*, Wiener Tagebuch, 11/Nov. 1988.

pisao: „Snagu nemaju ni partija ni druge države federacije da se suprotstave razaračkom djelu (srpskih nacionalista), što će konačno dovesti do pada Titove politike za jedinstvenu Jugoslaviju. Moćan fašistički pokret je nastao u državi koja je prije više od četrdeset godina izrasla iz antifašističke borbe.“³

Mnogo ranije je partijski funkcioner i Titov suborac, Milovan Đilas u svojoj knjizi „Die neue Klasse“ (Nova klasa, 1955) i drugim spisima obznanio propast socijalizma u Jugoslaviji; zbog toga je dospio u zatvor, sa prekidima, sve u svemu trideset godina. SKJ se preobrati u uobičajeni aparat vlasti koji je bio osiguran kroz tajnu državnu policiju UDB-u i konačno je kao nomenklatura u potpunosti odustao od socijalističkih ciljeva i ideala.

Pokušaj da se zadrži propast socijalizma, koliko je meni poznato, pokrenut je posljednji put od skupa španskih boraca 1984. godine. To su bili otprilike osamdesetak vrlo uglednih staraca koji su konstatali duboku krizu u partiji i zahtijevali od predsjedništva SKJ održavanje izvanrednog kongresa. Istina, dokument je objavljen, nije međutim, dao povoda da se promijeni politika ili struktura. Ovo napominjem zato što su stari borci iz dva antifašistička rata dokumentirali pojedinačne simptome krize i u cjelini ih javno obznanili: vladavina samovolje, bezakonje u pogledu zakona o zaštiti države, policijski teror ali i korupcija, privredni podbačaji i obezvjeđivanje državnih finansija do kriminalnih razmjera.

Smrt ostarjelog maršala (1980) bio je samo jedan od razloga za raspad socijalističke države, sigurno ne i odlučujući za povratak nacionalističkoj politici. Najjasnije se osjećala privredna kriza. Sjeverne republike su, prije svega privredno najuspješnija Slovenija, bile umorne da bi popunjavale uvijek prazne kase centralne banke; odnosi Sjever-Jug kao u Italiji. Unutrašnji trgovački rat Srbije protiv Slovenije, inflacija i skandali su uzimali zabrinjavajuće razmjere. Socijalni nemiri i štrajkovi su izbili kratko prije odluke da se sruši plan jugoslovenskog šefa vlade Ante Markovića koji je pokušavao da sanira zemlju prema receptu MMF-a. Put ka etnizaciji je bio otvoren.

Napetosti između naroda federacije su pothranjivane dubokim socijalnim previranjima. Industrijalizacija je imala za posljedicu veliki priliv u gradove i prestrukturiranje porodica dok su se velike tradicionalne porodice (zadruga, expanded family) zadržale na selu. To je povećavalo razliku između poljoprivrednih proizvođača prema gradovima, posebno kod omladine koja i pored dobrog obrazovanja pred sobom nije vidjela nikakvu budućnost osim one gastarbajterske u zapadnoj Evropi. Pod štitom ekspanzirajuće partijske birokratije razvio se gradski srednji stalež. Kada tako „izdignut“ sloj mora strahovati od gubitka svojih privilegija, on je pristupačniji nacionalističkim obećanjima. On će „nešto izgubiti“; u svojoj statusnoj svijesti je lako povredljiv i zavodljiv. Jer, on se može nadati da u obnovljenoj nacionalnoj državi, da zahvaljujući svojim sposobnostima (obrazovanje, jezik) povrati ranije privilegirano mjesto u društvu.

Kada je realno egzistirajući socijalizam u istočnoj Evropi propadao, potpuno su se gubile socijalističke vrijednosti. Demokratski izbori su trebali sve promijeniti nabolje. U Srbiji (kao i u Hrvatskoj) oni su donijeli pobjedu ultranacionalističkim partijama.

Nastupila je anomična situacija; ja smatram da je takva situacija neophodna pretpostavka da bi se upalo u „fašističku“ ideologiju. Sistem vrijednosti je islužen, partija je bila dezavuirana,

³ P. Parin, *Es ist Krieg und wir gehen hin. Bei den jugoslawischen Partisanen*, Rowohlt Hamburg 1991. i Rowohlt džepno izdanje, 1993, s. 16.

podmitljiva nomenklatura nije obuhvatala samo političku klasu nego i sam vrh vojne hijerarhije i privrede. Pravna država je bila - ako je tamo uopšte i bilo - paralizirana, policija je bila istina prestrašena ali podmitljiva, štitila je samo one koji i onako nisu bili ugroženi i držala je „novu klasu“ na vlasti radi sopstvenih interesa.

Običan čovjek nije vidio nikakvu sigurnost za sopstvenu egzistenciju, budućnost za svoju djecu, bio je duboko povrijeđen u svom dostojanstvu kao građanin jedne cijenjene napredne države. Tu se podsjećanjem na nacionalnu prošlost, utočištem u vjeri i u narodnoj tradiciji ukazalo rješenje. Srpska ortodokсна crkva, koja u socijalizmu nije više imala utjecaja, obećala je utočište u vjerskoj zajednici. Još su važniji bili neki pisci kojih je u Srbiji uvijek bilo. Oni su ponudili spas mitu o plemenitosti ili svetosti srpskog naroda. Među njima Dobrica Ćosić koji je već u tridesetim godinama pisao u tom smislu (kasnije ga je Milošević učinio predsjednikom države i ubrzo smjenio) ili mladi nacionalistički pjesnik i fanatik Vuk Drašković (kasnije vođa jedne ultranacionalističke opozicione partije).

Ultracionalni pokret je duhovne osnove svoje ideologije imao u Manifestu Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU - Memorandum) koji se pojavio 1986. godine i nikada nije u potpunosti objavljen. U njemu je izložena teza da su Srbi smrtonosno ugroženi pritiscima sa svih strana. Nacija mora biti spašena, „suverenitet Srba nad Srbima“ mora ponovo biti uspostavljen, dakle pravo na samoopredjeljenje „srpskog naroda“. Svuda gdje su živjeli Srbi (također i kao manjina) morala je biti Srbija: mi Srbi ne možemo dijeliti našu zemlju sa ljudima drugih religija ili drugog porijekla. U toj su se argumentaciji složili pojedini bivši marksisti i intelektualci. Put u rat za osvajanjem velikosrpskog rajha i za protjerivanje svih nesrba je već bio određen.

Dugotrajnoj krizi i anomiji društva uvijek odgovara prihvatanje religiozne i nacionalne tradicije. Potreba da se pronade izlaza iz krize i socijalne anomalije vodi prema kolektivnoj regresiji, u psihološkom smislu, samo ako se nađe nadaren i prema jasnom cilju usmjeren političar koji, uz to, teži ka moći i ima oslonac u nekoj naoružanoj organizaciji. Upravo se to ovdje desilo. Deset godina je prošlo od razbijanja „pobune“ na Kosovu (1981) do vremena u kojem je Slobodan Milošević započeo rat (1991).

Firerova bi biografija, ako je poredimo sa ranijim figurama vođa, mogla biti atipična. Tipično je to da je on nošen gotovo fanatičnim aplauzima velikog broja pristalica koji su ga na legitiman način doveli do vlasti. „On je uspio od mržnje napraviti instituciju“ pisao je Rajko Đurić (bivši profesor filozofije u Beogradu, danas u Berlinu) u svom sjajnom biografskom eseju.⁴

Slobodan Milošević je 1941. godine rođen u Požarevcu i rastao je u izrazito konzervativnom miljeu u malom gradu iz istočne Srbije koji je obilježen jednim zatvorom i velikim garnizonom. Njegova porodica potiče iz Crne Gore i bila je nesretna. Otac je studirao srpsku pravoslavnu teologiju i napustio je majku odmah nakon rata, a kasnije je radio kao učitelj u Crnoj Gori gdje se i ubio 1973. godine. Majka je bila komunistički aktivist i objesila se nekoliko godina kasnije. Njen brat, general tajne službe iz Skopja, počinio je također samoubistvo. Uspješan, pošten i ozbiljan učenik Slobodan, bio je društveno angažiran. Apsolvirao je 1964. studij na Pravnom fakultetu u Beogradu, obavljao je visoke partijske funkcije, bio je predsjednik „Beobanke“, a na kraju 1983. je postao političar po zanimanju; 1984. je postao predsjednik beogradskog Gradskog komiteta SK, a 1986. predsjedavajući CK SK Srbije.

⁴ R. Đurić, Serbiens Machthaber. Slobodan Milosevic und seine „politische Philosophie“, *Lettre*, Berlin 30/1995, ss. 7-14.

Njegov izbor za predsjednika su pratili dalji potezi za osvajanje vlasti. Prije svega to vrijedi za medije od kojih je najprije stavio pod kontrolu najveće beogradske novinske kuće *Politiku* i *Politiku ekspres*. U biografiji koju je napisao Đurić⁵ mogu se pročitati izvodi iz njegovih govora iz kojih se vidi kako se ovaj angažirani političar od „borbe protiv nacionalizma, liberalizma i svih formi kontrarevolucije“ preobraćao korak po korak u nacionalnog vođu srpskog naroda. Mase su ga prihvatile, prijatelji i bivši protivnici su ga obožavali. Štampa mu je obezbjedila „kult ličnosti“ koji je on, čini se, odlučno odbio.

Na osmom plenumu SK Srbije^{***} uspjelo mu je da dobije odlučujuću pobjedu. Uspio je da razvlasti prijatelje koji su mu stajali na putu. Podržale su ga ličnosti iz vojske, državnog i partijskog aprata. Ovi bivši partizani koji su u žargonu nazivani „djecom komunizma“ nisu bili ni svjesni da će njihovom potporom Miloševiću postati „očevi fašizma“. Milošević se, kako to navodi njegov biograf, čini se, držao Staljinovog pravila: „Pritajiti se dok se ne dođe na vlast“. Taktika razvlašćivanja rivala i protivnika javnim difamiranjem pomoglo mu je u usponu unutar komunističkih tijela. Čim je savladao medije, cijeli narod je postao predmetom iste taktike. Doduše on je u tome slijedio upravo uspostavljene nacionalističke snove i projekcije, npr. kada je 24. aprila 1987. na Kosovu polju pred srpskom masom koja se gurala održao nacionalistički govor. On više nije bio čovjek partije nego je bio nacionalni vođa srpskog naroda.

Na Vidovdan, 28. juna 1989. je sa velikim pompama slavljena šest stotina godina bitke na bojnopolju Kosovu, usred autonomne pokrajine Kosovo i Metohija. Velika masa ljudi koji su tamo živjela i stotine hiljada Srba koji su došli iz svih krajeva federacije sa zastavama, starim simbolima i pjesmama, sa popovima u zlatnim mantijama, sa oficirima i državnom i partijskom vrhuškom osluškivali su govor Slobodana Miloševića koji više nije govorio kao komunist - on je postao nacionalni heroj i svojim kratko skrojenim rečenicama više nije isključivao mogućnost rata za ponovno uspostavljanje rajha Srba.

Za ovu proslavu je u Beogradu proizveden film u stilu starog Hollywooda sa vitezovima, Turcima, konjanicima i krvavom borbom, film koji je uljepšao boj. Hiljade statista su, opskrbljeni opremom i oružjem iz 14. stoljeća, angažirani iz redova nezaposlene omladine iz Beograda i industrijskog grada Smedereva koji se nalazi južno od glavnog grada. Izvještavano je da su statisti na filmu neposredno nakon toga bili primljeni u službu jedne od kasnije ozloglašene „paravojni“ formacije. Trebalo je praktično samo obući pancir košulje umjesto štitova i zamjeniti koplja i mačeve za kalašnjikove.

Fireru je uspjelo da u narodu stvori jednu moćnu bazu, a da pri tom ne organizira ni jednu jedinu „falangu“. Državna je televizija prenosila njegove poruke djelotvornije nego što je to svojevremeno činila fašistička partija sa svojim „radom u bazi“. Tajna policija je stajala na raspolaganju partijskim nasilnicima i uvježbala se u teroru kako bi učitala svakog protivnika kojeg nije uspjela srediti podvalama i blaćenjem. Zavođenje i prisila moraju zajedno djelovati da bi se u „masama“ ukotvila fašistička ideologija i da bi se od nje napravila prodorna doktrina.

Prije nego prodiskutiram psihološke postupke koji su vodili prema kolektivnoj regresiji i koji su prouzrokovali da propaganda djeluje kao pranje mozga, htio bih da podsjetim na prastari fenomen, da psihički postupci, procesi odbrane i prilagođavanja koji subjektivno koriste rasterećivanju, imaju u kolektivu, po pravilu, suprotni učinak: veću naklonost konfliktima i

⁵ Na istom mjestu.

^{***} U njemačkom tekstu je svaki put riječ o „SKJ Srbije“, riječ je zapravo o SK Srbije, kako je u prevodu i označeno.

povišenu agresivnost.

Frustriran za trajanje cijele krize, narod je bio neobično spreman da prihvati nacionalističku poruku. Nešto se moralo desiti! Postojalo je također i takozvano prastaro iskustvo: „Srbi su dobitnici u ratu, a gubitnici u miru“. Mitske slike historije o časnim i hrabrim Srbima su brzo postale sveprisutne. Takve poruke je slala ozbiljna i beznačajna literatura, pjesme, folklor; one su se nalazile u školi i u kući ali i u disku, šund muzici i šlagerima, iznad svega na televiziji. Čak je i u službenoj mitologizaciji partizana uvedeno previše mitskog. I prije nego je uslijedila valjana propaganda bilo je rasprostranjeno pogrešno mišljenje da su se Srbi jednako kao i prije 600 godina u borbi protiv Turaka na bojnopolju potpuno sami žrtvovali i borili protiv okupatora, dok su zli Hrvati i izdajnički muslimani, Albanci i Bosanci pomagali stranim osvajačima. U stvarnosti je broj boraca a time i žrtava iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine daleko premašio broj Srba.

Tradirana slika o sebi je bila jača od sjećanja na događaje koji su iz sopstvenog iskustva znali mnogi stariji ljudi. Da se radilo o nepromjenjenom stereotipu koji je prenesen predajama (shared fantasy) može se vidjeti iz romana „Bora“ velikog srpskog pjesnika Miloša Crnjanskog⁶. Za vrijeme Marije Terezije Srbi su stvarali doživljaje o sebi jednake ovima iz posljednjih godina u kojima su se naoružavali za novi rat.

Propaganda je regresiju svakog pojedinca i umobolno nepopravljivog javnog mnijenja uspostavljala na psihološki perfektan način. Prije početka neperijateljstava uslijedila bi prava bujica vijesti, slika grozota i neprijateljskih zločina; onda je svaka vijest o ratnim događajima podizala osjećaj straha, nemoći i prijetnje i budila je mržnju i žed za osvetom. Istovremeno je ukazivano na izlaz: vjera u veličinu vođe i podizanje svijesti prisjećanjem na herojsku ratničku prošlost, na vrline „svete“ srpske nacije, na snagu koja dolazi iz „krvi“ i konačno oslobođenog srpskog tla. Obećanja su adresirana na privredni prosperitet, na ponovno uspostavljanje prava i reda - na naš poseban srpski način - i na udomljenost u porodici, u majčinskoj sigurnosti narodne zajednice, čišćenju od prljavštine, koja dolazi od stranaca, od „drugih“.

Posljednji spomenuti element nije nedostajao ni u jednoj propagandi koja je pripremala fašističku ideologiju. Borba protiv komunista i drugih ljevičara koja je u ranijim epohama bila neophodna, morala je biti modificirana. Tito je proglašen za tuđinskog diktatora koji je uprljao srpski socijalizam. Titoist (u Hrvatskoj Jugonostalgicar) je postalo pogrdom za ljude koji su držali do prošlosti u kojoj je uneređeno narodno tijelo. Protjerivanja su proglašena „etničkim čišćenjem“. Džamije, katoličke crkve i svi spomenici kulture su morali biti razoreni i sravnjeni sa zemljom kako bi se tlo učinilo čistim i nastanjivim za Srbe. Pretpostavljam da ove fantazije ne odgovaraju reaktivnoj formaciji analnog zadovoljstva. Mnogo govori u prilog tome da je fašističko Ja za sebe zahtijevalo sadističko i analno zadovoljstvo. Neprijatelji moraju biti poniženi, simbolično „kastriрани“. „Analni falus“ kako ga je Bela Grüneberg pripisala čovjeku kao produktu autoritarnih porodičnih struktura, morao je biti oduzet prezrenim i slabim neprijateljima.

Još u mirno vrijeme Ja „normalnog“ čovjeka jedne naglašeno autoritarno-patrijarhalne-borbene etnije, kakvi su Srbi i Crnogorci, nije bio neovisan i autonoman, kako je to svjesno predstavljano. Podudarala se tradicija jedog borbenog, muški-agresivnog naroda sa odgojem

⁶ M. Tsernianski, *Bora*, Frankfurt a.M, Berlin 1988.

djece koji je rezultirao stvaranjem jednog nad-Ja „hrabrog ratnika“. Mehanizmi prilagođavanja koje smo opisali kao klan-savjest⁷ doveli su do toga da „normalno“ Ja karakterizira muško-agresivna spremnost na borbu. Vojnik je „pravi“ čovjek. Dok je Freud ustanovio da individualno nad-Ja u organiziranoj masi (npr. u vojsci) biva delegirano na vođu, mi smo mišljenja da pripadnici takve „herojske“ etnije pokazuju također postojanje jednog „Ja“ koje prije svakog vezivanja u jednu borbenu zajednicu naginje agresivnom i analno-sadističkom pražnjenju nagona.

Najjače relaksirajuće djelovanje trebao bi imati projektovani udio odbrane: mi smo oni dobri kojima će Bog i vođa pomoći da konačno sve koji su zli protjeramo ili uništimo. Tako proizvedena „pogrešna svijest“ je za mnoge bila odlučujuća odrednica koja ih je motivirala da podnesu inače nepodnošljive žrtve gladi, tjelesne i duševne boli u borbi protiv politički izmišljenih predstava o neprijateljima. Čim je rat krenuo projekcija je zadobila trajan i uobražen, jedva popravljiv karakter „projektivne identifikacije“. Konačno, tu su bili objekti na koje je slika neprijatelja mogla biti projicirana čime je dobijeno realno djelo koje je karakterizirano ubraženom identifikacijom.

Propaganda je u glavnom dolazila sa državne televizije. U tome bi i mogao ležati jedan od razloga da suprotni stavovi, koji bi bili plasirani u pisanoj formi ili u alternativnim radio emisijama, jedva da su imali nekakve šanse za kritičke napade i preobraćanje javnosti. TV-slike su djelovale kao neposredna stvarnost, gledaoci su bili pošteđeni napora da shvate smisao i da dožive realnost, da se psihički napregnu u jednom kognitivnom procesu. Afekti koje je propaganda željela oslobodeni su i prije nego što bi razmišljanje započelo, a naredeno bilo podvrgnuto kritici. Drukčije je bilo kod čitanja: simboli pisma su najprije morali biti rastumačeni, onda bi bili preobraženi i integrirani u doživljaj i slikovne predstave. Kritika može uslijediti prije nego što se dobije unutarnji doživljaj realnosti. U principu je postupak kojim propaganda djeluje uvijek isti. Ipak, ovdje tendencije identifikacije sa osobom govornika dobijaju najvažniju ulogu za emocionalni postupak.

Verbalni protesti iz inozemstva koji su uslijedili neposredno po otpočinjanju rata postali su dokazi pouzdanog ludila: cijeli je svijet naš neprijatelj. Kada je nakon napada na BiH uvedena blokada protiv „ostatka Jugoslavije“ izgleda da je to u srpskoj javnosti tumačeno isključivo kao izraz neprijateljske nastojenosti protiv srpskog naroda. Čini se da su istovremeno firer i njegovi generali razumjeli da ih internacionalna tijela neće sprečavati u provođenju njihovih ratnih ciljeva, nego da će ih faktički podupirati, kako je to slučaj sa planom o podjeli bosanske Republike; oni su u svakom slučaju djelovali u skladu sa ovom procjenom.

Sigmund Freud je u knjizi „Der Mann Moses und die monoteistische Religion“ („Mojsije i monoteizam“) iznio pretpostavku, da bi neizlječivi antisemitizam, koji je u Njemačkoj imao uništavajuće razmjere, mogao počivati na tome da su se „izabranim“ posmatrala oba naroda, Jevreji i Nijemci. Za dva izabrana naroda nije bilo mjesta na svijetu, jedan - slabiji - morao je nestati. U srpskom mitu postoji samo jedan jedini „sveti“ narod, svi ostali su potencijalni neprijatelji. Takvim špekulacijama se ne mogu suprotstaviti kao što ne mogu ni vjerovati da su kolektivne fantazije dale snagu profiliranju fašističke ideologije. Moja je teza da su firer i njegova klika preobratali mitske fantazije i da su ih upotrijebili kako bi pridobili podršku „naroda“ koji im je pomogao da učvrste svoju moć i da je bezobzirno prošire.

⁷ P. Parin/M. G. Parin, *Der Widerspruch im Subjekt*, 3. izd, Hamburg 1978, ss. 153-174.

Htio bih pokušati da dam određena pojašnjenja uz „masovnu psihologiju fašizma“, onako kako mi se nameću. Premda nisam istraživao Srbe nacionaliste, čini mi se da bi dinamična i ekonomski usmjerena psihoanalitička tumačenja objasnila više nego genetske špekulacije ili tumačenja simbola nesvjesnog jedne ma kako shvaćene etničke duše. Jednostavnije kazano: šta imaju ljudi od fašizma?

Nakon Freudove „Massenpsychologie und Ich-Analyse“⁸ („Masovna psihologija i analiza Ja“) znamo da Ja u organiziranoj masi regradira, da se identificira sa vođom i njegovom doktrinom i time se privremeno lišava zahtjeva nad-Ja. Vođa postaje nad-ocem. U patrijarhalnim porodicama Srbije i Crne Gore otac je za sinove nadmoćna figura koja i po proteku edipskog konflikta zbog svoje strogosti prema sinovima ostaje zaposjednuta ambivalentnim osjećajima. Osjećaji ljubavi se upućuju vođi kao figuri oca i njegovim predstavnicima u hijerarhiji, dok mržnja biva projicirana na neprijatelje naroda i firera.

U regresiji odrasli ljudi postaju ovisni kao djeca. Kod njih je producirana „pogrešna svijest“. Oni su napustili čak i doživljaje socijalne stvarnosti odraslih ljudi; ona biva zamračena nacionalnom idejom i idejom vođe. Poricanja i potiskivanja nisu više potrebni. Čim se Ja priključi vladajućem mišljenju, mišljenju vladajućih, Ja je rasterećeno. Posmatrači utvrđuju: „Oni vjeruju svim lažima“, pogođeni znaju: „Istina je to što ja vjerujem“.

U regresiji oživljavaju oralne želje za koje se čini da nalaze zadovoljenje: u majčinskom utočistu naroda koji osigurava, utoljuje i obećava ispunjenje svih potreba.

Onima koji su identificirani sa pokretom, svakom pojedincu i zajednici, dodijeljeno je narcističko uzvišenje (narcissistic elation). Fantazije veličine koje nastaju još u ranom djetinjstvu uzele su za vrijeme latencije i puberteta čvrst oblik. Oni ne mogu biti življene dok postoje životna iskustva koja frustriraju, ali se sasvim ni ne napuštaju. Sve dok ideološka ponuda odgovara onome što je u odgoju predstavljeno kao „dobro i veliko“, svaka narcisoidna bolest, svako poniženje vlastite vrijednosti može bez poteškoća biti kompenzirano. Specifično etničko dolazi u pogon. (Njemačka narcistička trauma „sramnog versajskog mira“ bila je jedan od najboljih pokretača Hitlerovom pozivu njemačkom narodu.)

Sve dok je individualna savjest delegirana fireru i naciji, a individualni osjećaj krivice se ne pojavljuje zbog bilo kakvih nedjela, narcističko uzdignuće pošteđuje također i od osjećaja srama. Zajedljiv aforizam Slobodana Simića⁹ ima psihološku tačnost: „Čini mi se da sam pravi Srbin. Sramim se“.

Ma ko da je u socijalnoj krizi bio bespomoćan i krizu doživljavao bespomoćno, pateći pasivno, njegovo se Ja nasilno rasterećuje, ako on smije, zapravo ako mora biti aktivan. Njemu se daje savjet, aktivnosti mu se propisuju. Realna nemoć se pri identifikaciji sa firerom i pokretom ne može više opazati. Ako se autoritet firera iz bilo kakvog razloga raspadne, raniji strah je opet tu i to još snažnije, upravo moćnije Ja kao ponovo nemoćnije.

Na drugoj strani fašističko Ja može podizati svoju snagu ako jedna osoba počini agresivna djela; što je užasnije to se osjeća jačim. To bi trebalo da važi i za fantazije žena i muškaraca i trebalo bi predstavljati realno iskustvo boraca u trupama. Drugim riječima: fašizam nosi sa sobom

⁸ S. Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921.

⁹ M. Dor (Hrsg), *Irren ist menschlich. Und patriotisch. Serbische Aphorismen*, Salzburg 1994, cit. Slobodan Simić, s. 74.

nadoknađivanje ili dopunu seksualnog falusa jednim „analnim borbenim falusom“. (Značenje oružja kao simboličkog falusa se može pronaći u svakoj grupi muškaraca, odnosno u svakoj kulturi; ljubav prema nožu koji je već preko stoljeća prevaziđen borbenim oružjem ima mnogo toga zajedničkog sa srpskom tradicijom, ali nema specifično značenje u fašističkoj ideologiji.)

Taktika ratne propagande kojom su ljudi, inače integrirani u seoskim zajednicama, razdvajani prema kriterijumu religije i porijekla proizvodi poseban bijes. Na izdajnike jedne zajednice se ne usmjerava samo gnjev prema neprijatelju. Ko se pokaže kao izdajica zaštitničkog majčinstva zajednice, on razara zaštitu i utočište i legira agresiju rata sa bijesom razočarenja iz ranog djetinjstva: analno-falusna agresija povezana sa oralno destruktivnom mržnjom. Prema tom receptu se proizvodi nepomirljiva mržnja, vojnici se motiviraju za nečuvene grozote koje sredstvima terora služe „etničkom čišćenju“. Ovim bi citirani stav biografija bio psihološki utemeljen: Slobodan Milošević je shvatio kako „od mržnje da napravi instituciju“¹⁰.

Beogradski etnolog i istraživač mitova Ivan Čolović je u svojoj knjizi „Bordell der Krieger“ („Bordel ratnika“) i u različitim napisima postavio tezu, „da mi u Srbiji živimo u mitskom vremenu“. Riječ „bordel“ treba označiti da se nosioci vlasti prema historijskoj proizvodnji služe čistim ili izmjenjenim mitovima. Oni se trajno, na svaki mogući način, posreduju kroz folklor, televiziju, u jeziku, pjesmama i songovima. Otkrivanje ovog ritualnog zavodjenja podsjeća nas na Musolinijev „Rimski Rajh“ i na Hitlerovo Germanstvo arijskih neznabožaca¹¹. Čolović upućuje na mnoga svjedočanstva koja pokazuju da se srpski nacionalizam nije razdvojio od stvarnog rasizma. U mit se uvode elementi rasizma.

Tako „proizvedenoj“ mitskoj stvarnosti odgovaraju manje penetrantni i otvoreno prenošeni analogni mitovi u zapadnom svijetu, kod Francuza, Nijemaca itd, koji se opet lako mogu dokazati i koji suodređuju političke odluke. Taj je fenomen bio povod učenom i okretnom slovenskom filozofu Slavoju Žižeku da u mitovima traži razloge za konflikte i njihove nesrećne posljedice. On je mišljenja da „fantazmagorične tvorevine posjeduju sopstvenu materijalnu djelotvornost“¹²! On dijelom slijedi mišljenje Jacques Lacana, strukturalista i drugih ontološki orijentiranih filozofa. Njegovom se diferenciranom predstavljanju mitskih legendi ne može protivriječiti. Kad on nesvjesnom, koje prema Lacanu teži za realizacijom u simboličkim izrazima, pripisuje sopstvenu dinamiku, on slijedi istu liniju kao i Carl Gustav Jung sa teorijom o kolektivnom nesvjesnom. Bolest ne donose konflikti u duševnom životu i društvu, to su prirodne snage naroda, etničke duše koja se iz toga razvija. I pored toga što je on svoje ideje obojio mistično religioznim bojama, ne bih htio C. G. Junga, a još manje Žižeka koji je veliki prijatelj ljudi, nazvati fundamentalistom. Sa njihovom ontologijom, koja polazi od procjene o neizbježnosti snage svakog mita, koji izvire iz „narodne duše“, oni se ne mogu, s obzirom na teorijske konstrukcije, odvojiti od drugih modernih fundamentalista.

Ja nisam dao novu definiciju fašizma nego sam pokušao dati dijagnozu koja sadrži prognozu za fašistička djela. Fašističku ideologiju opisujem kao psihološki djelotvoran, politički primjenjen instrument moći.

Na kraju mojih razmišljanja podsjećam na Sigmunda Freuda: zbog teških ograničenja koja je

¹⁰ Bilj. 4.

¹¹ I. Čolović, *Bordell der Krieger. Folklore, Politik und Krieg*, Osnabrück (1993), 1994.

¹² E. Gugenberger/R. Schweidlenka, *Die Fäden der Nornen. Zur Macht der Mythen in politischen Bewegungen*, Wien 1993.

naša civilizacija nametnula čovjeku, on sam sumnja da li će ona preživjeti i s obzirom na činjenicu da su za mnoge ljude u kulturnom smislu izostali izgledi za budućnost, on postavlja pitanje, da li civilizacija zaslužuje da preživi.

Nezadovoljstvo se u kulturi ne može uvijek nadoknaditi. Kada se u jednoj državi društveni odnosi pogoršaju na taj način da život postane nepodnošljiv, može doći do „etnizacije socijalnog“. To je bio slučaj sa Srbijom. Slično se može dogoditi i sa ostalim postkomunističkim zemljama. Fašistička ideologija se pokazuje kao jedno od mogućih rješenja. Privremeno se nezadovoljstvo neće primjećivati. To se uspostavlja po cijenu masovne Ja-regresije. Pobjedonosni fašizam djeluje psihološki kao kompenzacija. Regradirano Ja je izgubilo dobar dio svoje kulturne baštine. Ostane li fašizam na vlasti čini se da će nezadovoljstvo biti prevladano u civilizaciji. Tada će doći do civilizacijske katastrofe.